پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
(رشته تاریخ)

موضوع:

سیاست کریم‌خان زند در قبال ایلات ۹۳-۱۱۶۳ هـ.ق. / ۷۹-۱۷۵۰ م.

استاد راهنما:
آقای دکتر عبدالرسول خیراندیش

استاد مشاور:
آقای دکتر غلامرضا وطن دوست

استاد مشاور:
آقای دکتر وهاب ولی

تحقیق:
ناهید بهزادی

فرار ۱۳۷۷

بر خود فرض می دانم مراتب قدردانی خویش را به محضر اساتید بزرگوارم که دلسوزانه مرا در تهیه و تنظیم رساله حاضر هدایت و راهنمائی کردند تقدیم نمایم.

ابتدا از زحمات بیدریغ آقایان دکتر عبدالرسول خیراندیش استاد راهنما از دانشگاه شیراز، دکتر غلامرضا وطن دوست استاد مشاور از دانشگاه شیراز و دکتر وهاب ولی استاد مشاور از پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی صمیمانه سپاسگزاری می نمایم. همچنین از استاد ارجمند دکتر جان بری استاد دانشگاه شیکاگو که با ارسال مقاله و ارائه نظراتشان مرا یاری کردند و از دکتر کیانی قائم مقام سازمان اسناد ملی و دکتر بیژن بختیار که در مورد تاریخ بختیاریها با من همکاری کردند و از زحمات بزرگوارانه دوست ارجمندم آقای حمیدرضا کمالی در لندن تشکر می کنم.

از کتابداران و کارمندان محترم کتابخانه پژوهشگاه علوم انسانی، کتابخانه ملی، کتابخانه ملک، بخش نسخه های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران و سازمان اسناد ملی که با احساس مسئولیت با من همکاری نمودند و از دوستان عزیزم خانمها ناهید جغتائی وآمنه پوده و از خواهران مهربانم سوسن و آرزو بخاطر همیاری شان سپاسگزارم .

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
مقدمه	چهار
فصل اول: معرفی و بررسی منابع	۱
فصل دوم: چارچوب نظری ـ تاریخی مسئله ایلات	
بخش اول. چارچوب نظری	۱۸
الف. تعریف ایل	۱۸
ب. اهمیت کارکرد سیاسی ایلات و نقش آنها در شکل گیری حکومتها	۲۱
بخش دوم. مروری بر شیوه های حکومتهای مرکزی در مواجهه با ایلات	۲۶
الف. راهکارهای همانند سازی مردم کوچ نشین و یکجانشین	۲۶
ب. انتصاب رهبران ایلات از سوی حکومت	۲۹
ج. مهاجرت اجباری	۳۱
فصل سوم: مراحل قدرت یابی، شکل گیری و استحکام حکومت زندیه ۹۳-۱۱۶۳هـ.ق./۷۹-۱۶۵۰م.	
بخش اول. چگونگی به قدرت رسیدن ایل زند در مبارزه با سایر ایلات ۷۶-۱۱۶۳هـ.ق./۶۳-۱۷۵۰م.	۳۵
الف. زندیه و بختیاریها	۳۵
ب. زندیه و افغانها	۴۹
ج. زندیه و قاجار	۵۸

د. زندیه و افشارها ۷۰
بخش دوم. توسعه واستحکام حکومت زندیه
۹۳-۱۱۷۶هـ.ق./۷۹-۱۷۶۳م. ۷۶
الف. تصفیه متحدان ناپایدار و تثبیت اوضاع داخلی ایل زند ۷۶
ب. شورش زکی خان: به مبارزه طلبیدن حکومت مرکزی از سوی ایلات ۷۸
ج. نافرمانی حسینقلی خان جهانسوز: تلاش قاجاریه برای احیاء قدرت ۸۴

فصل چهارم: کریم خان و ایلات
بخش اول. چگونگی اتحاد ایل زند با سایر طوائف ۹۰
الف. عنوان وکیل الرعایا بازتاب سازمان سیاسی زندیه ۹۴
بخش دوم. سیاستگزاریهای ایلی کریم خان ۱۰۰
الف. استفاده از موازنه قدرت ۱۰۰
۱. قاجارها ۱۰۱
۲. بختیاریها ۱۰۲
ب. مهاجرت اجباری ۱۰۴
ج. انتصاب رهبران ایلات به حکمرانی ایالات ۱۱۰
نتیجه ۱۱۵
ضمائم
اسناد ۱۲۱
نقشه ها ۱۵۱
شجره نامه ۱۵۴
فهرست منابع ۱۵۵

مقدمه

رابطه حکومت و ایلات و نقش ایلات در شکل گیری حکومتها ازمهمترین مباحث تاریخی خاورمیانه است، چه ایلات همواره در وقایع تاریخی این جوامع نقش عمده ای داشته، در بررسی روند تاریخی آنها حائز اهمیت می باشند.[1]

نقش و کارکرد سیاسی ایلات از آن رو دارای اهمیت است که آنان با وجود خود مختاری سیاسی در اتحادیه های ایلی متمرکز شده، قطبی سیاسی و نظامی تشکیل می دهند. همچنین متناسب با شرایط حاکم بر یک جامعه به شکلی پویا و دینامیک از عدم تمرکز تا تمرکز، از مساوات طلبی تا استقرار سلسله مراتب و از استقلال و خود مختاری سیاسی تا استحاله در یک نظام متمرکز سیاسی تغییرحالت می دهند.[2] در سراسر تاریخ ایران جریان مداومی از تضاد و تصادم بین شیوهٔ زیستی و معیشتی جمعیت یکجانشین و کوچ نشین و دو نظام حکومت و ایل وجود داشت که به صورت نوعی سردرگمی قدرت در حکومت مرکزی که خود مختاری ایالات و قدرت ایلات جلوه هائی از آن بود، بروز می کرد.[3] به سخنی دیگر قدرت مستقل ایلات که اغلب حکمرانی ایالاتی که جایگاه سنتی آنها بود، نیز برعهده داشتند

1- Ira M. Lapidus, "Tribes and State Formation in History," in *Tribes and State Formation in the Middle East*, University of California Press, 1990, P. 27.

2- Lois Beck, "Tribes and the State in Nineteenth and Twentieth Century Iran," in *Tribes and State Formation in the Middle East*, P. 214.

3- Gene R. Garthwaite, *Khans and Shahs*, Cambridge: Cambridge University Press, 1983, P. 55.

حکومت مرکزی را به مبارزه می طلبید و این سؤال اساسی را مطرح می نمود که آیا امکان تلفیق و هماهنگی دو نظام متمایز ایل و حکومت وجود داشته است؟[۴]

توان نظامی ایلات که ماحصل زندگی کوچ نشینی آنها بود، عامل اصلی در تشکیل سلسله های حاکم بر ایران از قرن پنجم تا چهاردهم هجری می باشد. همه این حکومتها یا منشأ ایلیاتی داشتند ویا به کمک آنها به قدرت رسیدند و همه آنها در مرحله استقرار و استحکام با مسئله آمیختن عناصر ایلی و عناصر سیاسی ـ اجتماعی مواجه بودند. رهبران جدید به محض به قدرت رسیدن به دلیل بی ثباتی سیاسی، تصادم منافع و خود مختاری ایلات که تهدیدی جدی برای ثبات و اقتدار حکومت تازه تأسیس محسوب می شد، به سرکوب متحدان سابق و مهار ایلات حامی خود اقدام می نمودند.[۵] آنها شیوه های گوناگونی در مقابله با ایلات در پیش می گرفتند: سرباز گیری وجنگ، مهاجرت اجباری، واگذاری زمین، انتصاب رهبران آنها از سوی حکومت مرکزی، نصب رهبران ایلات به حکمرانی ایالات توسط حکومت، گروگانگیری، مصادره اموال، اعدام و انهدام از مهمترین شیوه‌هابه‌شمار می رفت.[۶]

حکومت صفویه در اوایل قرن دهم هجری با تشکیل یکی از قدرتمندترین اتحادیه های ایلی که مذهب آنها را به یکدیگر پیوند می داد، تأسیس گردید. در زمان شاه عباس اول (۱۰۳۹-۹۹۶هـ.ق./۱۶۲۹-۱۵۸۷م.) و شاه عباس دوم (۱۰۵۳-۷۸هـ.ق./۶۷-۱۶۳۳م.) عدم تمرکز گرائی و خود مختاری و سیستم نظامی ترکی به سمت تمرکز و بوروکراسی سوق داده شد. جایگزینی قشون منظم گرجی و ارمنی به جای نیروهای ایلیاتی و ضبط املاک آنها و تبدیل آن به اراضی خالصه اساسی ترین تدابیر شاه عباس اول برای تقویت حکومت مرکزی و مهار نیروهای ایلی بود. بزودی در این حکومت که مدعی حکومت شرعی بود و خود را از فرزندان امام موسی کاظم (ع) می دانست، نهادهای مذهبی و حکومتی مستقل

4- Richard Tapper, "Anthropologists, Historians and Tribespeople," in *Tribes and State Formation in the Middle East*, P. 49.
5- Garthwaite, P. 34.
6- Ibid.

سازمان یافتند.

نادرشاه (۶۰-۱۱۴۹هـ.ق./۴۷-۱۷۳۶م.) با ائتلافی از طوائف مجزای افغان، ازبک و کرد که به انگیزه تهاجمات نظامی وغارت گردهم آمده بودند و در آن پیوندهای قبیله ای و خویشاوندی چندان محلی نداشت، سلسله افشار را بنیان نهاد. حکومت یازده ساله او شامل موارد متعددی از تقابل و تصادم بین حکومت مرکزی وایلات بود. زندیه نیز بر پایه ائتلافی از طوائف شکل گرفت که وفاداری ایلی جایگاه خاصی درتداوم حکومت آن داشت و در نهایت قاجارها آخرین سلسله ایلی در تاریخ ایران‌به‌شمار می آید که بخصوص پیوندهای خویشاوندی دراستقرار این حکومت قابل تعمق و ارزیابی است.

سلسله زندیه علی‌رغم عمر کوتاه از دوره های مهم تاریخ ایران می باشد که مورخان ایرانی عنایت چندانی به آن نداشته اند. این دوره را می توان به مثابه دوره‌ای انتقالی که حامل برخی سنتهای دوره متقدم و پاره‌ای ویژگیهای روزگار متأخر خود می باشد، تلقی نمود. در این دوره ازیک سو طوائف فارسی زبان سلسله جبال زاگرس مرکزی و جنوبی بعد از قرنهای متمادی حاکمیت ایلات و طوائف ترک تبار، تجدید اقتدار نمودند و ازسوی دیگر عدم پیوستگی سازمان سیاسی زندیه، مانع ظهور حکومت مرکزی مستبد و مطلق العنان مانند دوره های پیشین گردید.[۷] ایلات یکی از مهمترین اجزاء و عناصر تشکیل دهنده سازمان حکومتی زندیه بودند که در شکل گیری، استقرار و تثبیت این حکومت نقشی اساسی داشتند.

پایان نامه حاضر تحت عنوان "سیاست کریم خان زند در قبال ایلات (۹۳-۱۱۶۳هـ.ق./ ۷۹-۱۷۵۰م.)" به بررسی نقش ایلات در حکومت وکیل و سیاستهای ایلی او می پردازد. در این رساله داده‌های تاریخی در چارچوب نظریه ها بررسی شده، تلفیق منسجمی از تئوریهای جامعه شناسی وشواهد تاریخی ارائه گردیده است. رساله به بررسی این فرضیه می پردازد که در روزگار کریم خان بطور کم نظیری تلفیقی مؤثر، بین نظام مستقر و متمرکز سیاسی و ایلات برقرار شد و حکومت مرکزی و ایلات به صورت دو قطب متوازن نیرومند در حیات

۷- جان ر. پری، *کریم‌خان زند*، ترجمه علی محمد ساکی، تهران: فراز، ۱۳۶۵، ص. سیزده.

سیاسی کشور ایفای نقش نمودند وتداوم صلح‌آمیزحاکمیت وکیل را امکان پذیر کردند.

رساله به مسائل مهمی به شرح ذیل می پردازد:

۱. آیا عنوان وکیل الرعایا تأثیر عملی در پیوستگی یا عدم پیوستگی سازمان سیاسی حکومت زندیه داشته است؟

۲. آیا این عنوان عملاً بازتابی ازسازمان غیر متمرکز این حکومت ـ که در تعارضات اندک بین حکومت مرکزی و ایلات متجلی بود ـ نبوده است؟

۳. رابطه حکومت زندیه و ایلات نیرومندی چون بختیاری، قاجار و قشقائی چگونه بود؟

۴. آیا حضور گسترده ایلات در سازمان سیاسی زندیه عامل ثبات سیاسی حکومت کریم خان نبود؟

پایان نامه شامل چهارفصل، مقدمه، نتیجه گیری و ضمائم مشتمل بر اسناد، شجره نامه، نقشه و فهرست منابع می باشد. اسناد ارائه شده شامل دو دسته بوده، یک دسته از آنها که به طور عمده اسناد ملکی هستند از کتاب گارتویت[8] و دسته دیگر که بیانگر وضعیت ایل زند در دوره قاجار می باشد از مجموعه اسناد سازمان اسناد ملی بدست آمده است.

فصل اول رساله به معرفی و بررسی منابع، در دو بخش اختصاص دارد که در بخش اول منابع عمومی تاریخ زندیه و بخش دوم بررسیهای جامعه شناسی آنها ارزیابی گردیده است. معضل اساسی در تهیه و تنظیم این رساله کمبود منابع هم در خصوص موضوع و هم دوره تاریخی مورد نظر بود. منابع فقط هنگامی از ایلات سخن رانده اند که یا مؤسس سلسله ای بوده، یا نقش کلیدی در وقایع داشته اند، ازاین رو تعقیب وضعیت یک ایل و طایفه در دوره های مختلف و تبیین روند شکل گیری و رشد نیروی ایلی آنها بسیار دشوار می باشد. برای یافتن منابع با مراکز گوناگون در داخل و خارج از کشور از جمله با مرکز شرق شناسی دانشگاه لندن و بخش ایران شناسی بی.بی.سی تماس گرفته شد، اما منابع بدست آمده بطور عمده از منظر جمعیت شناسی به ایلات پرداخته، مسائلی را چون نوع چادر، غذا،

8- Garthwaite, *Khans and Shahs*.

مراسم ازدواج، روابط خویشاوندی و غیره مورد بحث قرار داده اند که در چارچوب رساله موجود قرار نمی گرفتند، درعین حال نگارنده سعی نموده اکثر منابع موجود تاریخی وجامعه شناسی را شناسائی و بررسی کرده، با طبقه بندی میزان اهمیت آنها در خصوص موضوع رساله، مورد استفاده قرار دهد.

فصل دوم تحت عنوان "چارچوب نظری ـ تاریخی مسئله ایلات "نیز در دو بخش تنظیم شده است. بخش اول شامل مباحث نظری بوده، به تعریف ایل، اهمیت کارکرد سیاسی ایلات و نقش آنها در شکل گیری حکومتها امعان نظر داشته، رابطه حکومت و ایل در ایران و مراحل تشکیل حکومت از سوی ایلات در تاریخ ایران را بررسی می کند. بخش دوم با ارائه نمونه های تاریخی به طرق مقابله حکومت مرکزی با ایلات که طیف وسیعی از شیوه های مسالمت آمیز چون واگذاری زمین، انتصاب رهبران از سوی حکومت، نصب آنها به حکمرانی ایالات تا سرکوب، مهاجرت اجباری واعدام و انهدام را در برمی گرفت، بذل توجه شده است.

فصل سوم زیر عنوان "مراحل قدرت یابی، شکل گیری و استحکام حکومت زندیه ۹۳-۱۱۶۳هـ.ق./۷۹-۱۷۵۰م." در دو قسمت به تاریخچه سیاسی حکومت کریم خان پرداخته است. بخش اول به چگونگی قدرت یابی ایل زند درمبارزه با ایلات بختیاری، افغان، قاجار وافشار در سالهای ۷۶-۱۱۶۳هـ.ق./۶۲-۱۷۵۰م. اختصاص دارد. در این بخش چگونگی تبدیل ایل زند به حکومت زند بررسی می گردد: حمایت و وفاداری طوائف کرمانشاه و همدان مانند کلهر و زنگنه از ایل زند در برابر اتحاد الوار بختیاری، فیلی و افاغنه؛ نیرو گرفتن افغانها از رهگذر منازعات طوائف آذربایجان که برخی از آنها مانند افشار، دنبلی و شاهسون از آنها علیه سایر رقبا چون قراچه داغی و گروهی دیگر از افشارها حمایت کردند؛ تداوم حیات ایل زند درمبارزه با افاغنه، با پایداری طوائف زنگنه، کلهر و قراگوزلو، حمایت تفنگچیان جنوبی خشتی و دشتستانی و بخصوص درگیریهای افغانها و ایل قدرتمند قاجار؛ ائتلاف طوائف متحد افغان مانند افشار، دنبلی، شاهسون و بغایری با ایل فاتح قاجار در این منازعات؛ گسترش قدرت ایل زند و پیوستن طوائف دیگر به آنها در اثر پیروزیهای نظامی وعملیات جنگی موفق این ایل؛ بهره گیری ایل زند

ازتعارضات درون ایلی قاجار، به این ترتیب که دولوها که بعد ا ز سالها تفوق بر رقیب دیرینه خود در روز گار نادر، حال مقهور فعالیتهای مؤثر محمد حسن خان قوانلو شده، حمایت ایل زند را طالب بودند، حمایتی که بنحوی مؤثر وزنه را به نفع زندیه سنگین نمود؛ تضعیف ایل قاجار بر اثر منازعات درونی و گسستن طوائف متحد آنها بویژه طوائف آذربایجان که برخی از آنها چون دنبلی و افشار در ارومیه قدرتی به استقلال یافته و بعضی دیگر مانند بغایری در صف زندیه قرار گرفتند و در نهایت سر کوب طوائف معارض درآذربایجان به رهبری ایل افشار توسط زندیه و الحاق تمامی طوائف و ایلات به آنها، مراحل گونا گون منازعات ایلی بود که با برتری زند و استقرار حکومت آن پایان گرفت. دربخش دوم "توسعه واستحکام حکومت زندیه ۹۳-۱۱۷۶هـ.ق/۷۹-۱۷۶۲م. "مورد بحث قرار می گیرد. این بخش به چگونگی اقدامات و کیل برای تثبیت اوضاع داخلی ایل زند، شورش ز کی خان و نقش ایلات در این شورش و وضعیت قاجارها و رابطه حکومت زند با این ایل قدرتمند که نمونه ای از حضور و حیات حکومت مر کزی و یک ایل نیرومند در کنار یکدیگر بود می پردازد. در این بخش شورش ز کی خان بعنوان سنگ محکی برای وفاداری ایلات متحد حکومت زندیه ارزیابی شده، چرا که در این شورش ایلات بختیاری و فیلی که با قدرت ایل زند مقهور گردیده بودند، فرصتی برای مخالفت یافتند و در مقابل ایلات آذربایجان که آخرین متحدان زندیه بودند، تلاش کردند وفاداری خود را به حکومت مر کزی ثابت نمایند.

آخرین فصل با عنوان "کریم خان وایلات" به چگونگی اتحاد ایل زند با سایر طوائف و سیاستگزاری ایلی کریم خان توجه نموده است. بررسی پیشینه عنوان "و کیل الرعایا" در نام و در نقش در تاریخ ایران، ارتباط آن با عدم پیوستگی سازمان سیاسی زندیه که ازایجاد پادشاهی مستبد جلو گیری نمود و نیز تأثیر اجتماعی این عنوان در انسجام در نظام اجتماعی ایران که همواره آمیزه ای از عناصر معارض ایل و حکومت، ترک و تاجیک، "مردان قلم و شمشیر" و زمینداران و حکومت مر کزی بود؛ جایگاه موازنه ها ، مهاجرت اجباری، وا گذاری زمین و گرو گانگیری در سیاستهای و کیل ازاهم مباحث فصل اخیر می باشد.

در پایان ضمن جمع بندی مباحث بر ثبات رابطه ایل و حکومت دراین دوره تأکید شده، بر این موضوع پای می فشارد که ایلات و حکومت مرکزی بصورت دو قدرت متوازن در کنار یکدیگر عمل نموده، نمونه ای کم نظیر از توزیع قدرت در تاریخ ایران را به نمایش می گذارند. ایل،قدرت فائقه حکومت را پذیرفته، مطیع وتابع آن بود و حکومت نیز بخشی از کار کردهای خود را به ایل واگذار کرده، نیروی مستقل آن را تأئید نمود.

فصل اول

معرفی وبررسی منابع

اساس تحقیق تاریخی در هر دوره مبتنی برمنابع دست اول و مکتوب آن دوره می باشد . قلت منابع در دوره زندیه یکی از مشکلات اساسی در بررسی حوادث و رخدادهای تاریخی و سازمان سیاسی ، اقتصادی و اجتماعی این حکومت می باشد. در پایان نامه حاضر که سیاست کریم خان در قبال ایلات و نقش ایلات در شکل گیری و استقرار حکومت زندیه مورد ارزیابی قرار گرفته ، از دو دسته منابع بهره گرفته شده است .

در این فصل به تبع ماهیت منابع استفاده شده، آنها در دو بخش مطالعه و بررسی شده اند: بخش اول، منابع عمومی تاریخ زندیه به منظور مطالعه تاریخی این حکومت و بخش دوم، منابع مربوط به ایلات برای بررسی جامعه شناختی موضوع می باشد.

۱- منابع عمومی تاریخ زندیه

۱-۱ - منابع دست اول. سه کتاب *گلشن مراد*، *تاریخ گیتی گشا* و *مجمل التواریخ* مهمترین منابع دست اول برای بررسی دوره تاریخی مورد بحث می باشند. هر سه کتاب وقایع را به ترتیب سال ذکر کرده اند، بنابراین برای یافتن تاریخی دقیق از رویدادها و چگونگی جریان آنها باید مطالب سه کتاب را مقابله و تطبیق داد و به تصویری جامع از ایران دوره کریم خان دست یافت. در ارزیابی تطبیقی این سه منبع

تألیف غفاری جایگاه ویژه ای داشته، از دوتألیف دیگر قابل اعتمادتر ودقیق تر می باشد و تقریبا" تمام دوره سی ساله مورد نظر را در برمی گیرد:

۱-۱-۱- *تاریخ گلشن مراد*، تألیف محمدابوالحسن غفاری کاشانی[۱]. غفاری در یکی از خانواده های کاشان بدنیا آمد. پدرش میرزا معزالدین محمد در سالهای نخست سلطنت خان زند حاکم کاشان بوه. میرزا ابوالحسن منشی دربار بود و کتاب خود را از پیوند دانسته های خود و پدرش به رشته تحریر در آورد. غفاری تألیف کتاب را در ۱۱۹۳ هـ.ق. /۱۷۷۹م. سال مرگ وکیل آغازنمود ودر ۱۲۱۰ هـ.ق./ ۱۷۹۶م. به اتمام رساند. کتاب تصویر روشنی از منازعات ایلات مدعی قدرت،مراحل قدرت یابی ایل زند وچگونگی اتحاد سایر طوائف با این ایل بدست می دهد. غفاری وقایع مربوط به پایان سلطنت کریم خان را بیشتر با استناد به تاریخ گیتی گشا تحریر نموده، چرا که ظاهراً در کاشان بوده و با رویدادهای شیراز تماس نداشته است. این کتاب با آنکه از نظر سبک اثر چندان درخشانی نیست ولی تصویر درستی از زندگی و فرهنگ جامعه زمان خویش ارائه می دهد.[۲]

۲-۱-۱- *مجمل التواریخ*، تألیف ابوالحسن بن محمد امین گلستانه. گلستانه، از سلاله خانواده ای از سادات بود. نادرشاه،میرزا محمدتقی عموی پدرش را حکمران کرمانشاه نمود. مشارالیه با کمک عبدالعلی خان میش مست زمام امور قلعه کرمانشاه را در دست گرفت و در برابر وکیل مقاومت نموده، به آزادخان پیوست، اما شورشیان او را در قلعه به قتل رساندند. ابوالحسن مدتی بعنوان گروگان نزد سرداران زند بوده، زمانی پس از استخلاص خود به لطایف الحیل به اتفاق دو برادرش به هند رفت. این کتاب در ۹۶-۱۱۹۵ هـ. ق./۱۷۸۱م. به رشته تحریر درآمد وبرای حوادث سالهای نخست حکومت وکیل تا ۱۱۶۹ هـ.ق./۱۷۵۶م. ارزشمند می باشد. مؤلف بدون تعصب به حوادث آخر دوره

۱- ابوالحسن غفاری کاشانی، *تاریخ گلشن مراد*، به اهتمام غلامرضا طباطبائی مجد، تهران: زرین، ۱۳۶۹.

۲- ابوالحسن بن محمد امین گلستانه، *مجمل التواریخ*، به اهتمام مدرس رضوی، چاپ دوم، تهران: کتابخانه ابن سینا، ۱۳۴۴.

افشاریه واوایل حکومت کریم خان پرداخته است و در آنها نه فقط شاهد عینی بوده، بلکه عملاً" در بعضی وقایع مانند تصرف قلعه کرمانشاه توسط خان زند مداخله داشته است . مؤلف بخوبی به تشریح اقدامات میرزا محمد تقی گلستانه حکمران کرمانشاه در استفاده از منازعات بختیاریها و افغانها با ایل زند برای حفظ قلعه و مداخله این ایلات در ماجرای تصرف قلعه کرمانشاه برای کسب قدرت و روابط ایلات ساکن کرمانشاه با ایل زند پرداخته است . سبک نویسندگی گلستانه مایل به ایجاز و خیلی کمتر از نامی و غفاری از تشبیه و استعاره استفاده نموده است .

۳- ۱-۱- *تاریخ گیتی گشا* ، تألیف محمدصادق موسوی اصفهانی متخلص به نامی.[۳] نامی از خانواده سادات موسوی بود.آنها در آغاز قرن یازدهم هجری از فارس به اصفهان آمدند و به خدمت صفویان در آمدند . مؤلف که در روزگار کریم خان شاعری برجسته معرفی شده است،در بسیاری از وقایع حاضر بوده و تألیف خود را به جعفرخان زند تقدیم نموده است. نامی دقت نظر غفاری و گلستانه را در توضیح رویدادها نداشته و به نقش ایلات توجه چندانی نکرده است . این کتاب مجموعه ای از سه تألیف در تاریخ سلسله زندیه می باشد: اول *تاریخ گیتی گشا* که از آغاز تاریخ زندیه تا حوادث سال ۱۲۰۰ هـ.ق./۱۷۸۶م. را در بر می گیرد. دوم ذیلی که میرزا عبدالکریم بن علی رضا الشریف شیرازی برتألیف استاد خود نامی نوشته است و تا اواسط روزگارلطفعلی خان زند را شامل می شود و ذیل دیگری از میرزا محمدرضا شیرازی که شامل خاتمه تاریخ لطفعلی خان زند تا انقراض این سلسله می گردد. این کتاب ابتدا با تصحیح و مقدمه مرحوم نفیسی به چاپ رسید و سالها بعد عزیزالله بیات مجدداً آن را تصحیح نمود.[۴]

۲-۱- تاریخهای محلی. تاریخهای محلی از ارزشمندترین منابع تاریخی ما می باشند که جزئیات روشنی از رویدادهای محلی عرضه می نمایند و با تلفیق مطالب مجموعه این کتابها در هر دوره می توان به تصویر دقیقی از حوادث سیاسی،

۳- محمدصادق نامی، *تاریخ گیتی گشا* ، با تصحیح و مقدمه سعید نفیسی، تهران : شرکت نسبی حاج محمدحسین اقبال و شرکا، ۱۳۱۷.

۴- محمد صادق نامی ، *تاریخ گیتی گشا* ، تحریر و تحشیه عزیز الله بیات، تهران: امیر کبیر، ۱۳۶۳.

نظام حکومتی، سیستم مالیاتی و وضعیت زندگی مردم در آن دوره دست یافت . در این رساله با توجه به اینکه ایلات و سیاست و کیل در قبال آنها مورد مطالعه قرار گرفته است، کتابهای مذکور در ارتباط تنگاتنگی با سرگذشت طوائف و خاندانها ارزیابی شده اند :

۱-۲-۱- *تاریخ کردستان*، تألیف ملامحمدشریف قاضی [۵]. ملامحمددر ۱۱۸۰هـ.ق./۱۷۶۷م. از سوی وکیل قاضی القضات کردستان واردلان شد.[۶] زمان تألیف کتاب دقیقا" مشخص نیست . برخی معتقدند کتاب قبل از انتصاب او به منصب قاضی القضاتی به رشته تحریر درآمده است و برخی دیگر زمان تألیف کتاب را مربوط به سالهای پس از مرگ وکیل می دانند . *تاریخ کردستان* به مسائل مهمی چون ترکیب طوائف و جایگاه طوائف کرد و لر در منطقه کردستان و بابان پرداخته است . در این کتاب منازعات کریم خان با مهرعلی خان ولایشجردی و حسنعلی خان والی اردلان ، ترکیب طوائف در این منازعات، چگونگی تلاش حسنعلی خان برای جلوگیری از تهاجم کریم خان به منطقه او و غارت سنندج توسط سربازان وکیل بخوبی تشریح شده است . مؤلف گرچه احساسی جانبدارانه نسبت به حسنعلی خان ابراز نموده، اما نظر مساعدی نسبت به حکومت خان زند داشته است و می نویسد ایران بعد از انقراض صفویه و افشاریه رو به خرابی کرد ، اما بعد از اینکه "کریم خان آزادخان را از پا انداخت بنای رعیت پروری و عدالت گستری با مردم گذاشت و قشون را چون افشاریه دائم نمی گردانید، امنیت و آرامی برای عراق و آذربایجان و فارس آورد و ایران رو به آبادی آورد". [۷] مؤلف در ضبط برخی از وقایع دقت لازم را نداشته است . بطور مثال او می نویسد "وقتی مهرعلی خان مورد تهاجم زندیه واقع شد به سنندج بسوی حسنعلی خان روی آورد و در جنگی که بین آنها و زندیه در ۱۱۶۲هـ.ق. در گرفت زندیه شکست خورد و حسنعلی خان انتقام محمدعلی خان را

۵- این کتاب در بخش نسخه های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۶۵۷۸ نگهداری می شود.

۶- سندانتصاب اودر آخر پایان نامه قید شده است .

۷- ملا محمد شریف قاضی ، ص . ۲۳.

از طایفه زند کشید."[8] ظاهرا" منظور مؤلف از شخص دوم همان مهرعلی خان تکلو می باشد، که هدایت در روضه الصفای ناصری نیر مهرعلی خان را بنام محمدعلی خان ضبط کرده است . در جای دیگر ملامحمد می نویسد کریم خان در سنه ۱۱۷۰ هـ.ق. بعد از شکست محمدحسن خان از عراق حرکت و به فارس رفت و آنجا را پایتخت قرار داد. حال آنکه تاریخ دقیق شکست محمد حسن خان ۱۱۷۲هـ.ق./۱۷۵۹م. می باشد.

۲- ۲-۱- *تاریخ کرمان* (سالاریه)، تألیف احمدعلی خان وزیری کرمانی.[9] پدر بزرگ مؤلف آقاعلی وزیر نام داشت و در میان رجال زندیه و اوایل دوره قاجار از چهره های متشخص بود. در حدود ۱۱۸۰هـ.ق. /۱۷۶۷م . کریم خان او را به شیراز احضار کرد و او مدتها در این شهر اقامت داشت. *تاریخ کرمان* جزئیات دقیقی از جریان تصرف کرمان از شاهرخ افشار، نقش نصیرخان لاری در وقایع کرمان، شورش تقی خان درانی و تشکیلات اداری در این ایالت در دوره وکیل ارائه نموده است .

۳-۲-۱- *گلستان ارم*، تألیف عباسقلی آقا باکیخانوف.[10] این کتاب به تاریخ آذربایجان پرداخته است و صفحاتی چند از آن به تاریخ زندیه اختصاص دارد که در روشن نمودن حوادث شیروان، شکی، قبه و سایر مناطق ماورا قفقازمفیداست . مؤلف عملیات جنگی فتحعلی خان افشار در گنجه و قراباغ و روابط او با طایفه جوانشیر به سرکردگی پناه خان را بخوبی توضیح داده است . او در مورد حکومت کریم خان می نویسد" این امیر عادل هنرپرور قریب به سی سال در حکومت بود و همواره درصدد آرامش ملک و آسایش رعیت بود از غایت مروت و رعایت قدر سلطنت با وجود استقلالی که در همه ایران داشت به لقب وکیل اکتفا نمود."[11]

۸- همان، ص. ۱۸.

۹- احمدعلی خان وزیری کرمانی، *تاریخ کرمان* ، به تصحیح و تحشیه و بامقدمه باستانی پاریزی، تهران : شرکت سهامی کتابهای ایران، ۱۳۴۰.

۱۰- عباسقلی آقا باکیخانوف، *گلستان ارم*، باکو: اداره انتشارات علم، ۱۹۷۰.

۱۱- همان، ص.۱۵۸.

۴-۲-۱- *تذکره شوشتر*، تألیف سید عبدالله جزایری .[۱۲] این کتاب در مورد حکمرانان و نظام حکومتی شوشتر و روابط طوائف ساکن در این منطقه تا روزگار علی مردان خان یعنی تا سال ۱۱۶۳هـ.ق./ ۱۷۵۰م. اطلاعات ارزشمندی بدست می دهد.

۳-۱- تاریخهای مربوط به سرگذشت خاندانها، دودمانها و طوائف. این کتابها بخوبی شیوه های حکومت را در مواجهه با خاندانها و طوائف تشریح نموده، تصویر روشنی از چگونگی روابط طایفه و حکومت ارائه می نمایند. مؤلفان این کتابها ممکن است در اهمیت خاندان و طایفه خود اغراق نمایند اما به لحاظ اطلاعات جزئی تر از وقایع که گاه با ارائه اسناد ارزشمند در مورد طایفه خود همراه می باشد، حائز اهمیت هستند:

۱-۳-۱- *تاریخ دودمان دنبلی*، تألیف عبدالرزاق بیگ نجفقلی دنبلی متخلص به مفتون[۱۳]. دنبلی این کتاب را در مورد تاریخ طایفه خود که از طوائف متحد زندیه از بعد از نبرد قراچمن و اسارت شهباز خان دنبلی بود، به رشته تحریر درآورده است. مؤلف که تا حدودی در اهمیت طایفه خود راه اغراق پیموده در تألیف خود به اصل و نسب اکراد و شعبات آن، روابط این طایفه با ایل زند، و روابط آنها با طوائف متحد در آذربایجان مانند جوانشیر، شاهسون و شقاقی پرداخته است و از مصالحه ای بین شاه صفی و امیراحمدخان برای اداره کردستان سخن رانده[۱۴] که در هیچیک از منابع به آن اشاره نشده است.

۲-۳-۱- *تاریخ بختیاری*، تألیف عبدالحسین بن هدایت الله سپهر (لسان السلطنه سپهر).[۱۵] مؤلف کتاب را با استناد به کتب مختلف مانند فارسنامه ناصری، سیاحتنامه های فرنگی و اسناد و مدارک سردار اسعد بختیاری تألیف

۱۲- سیدعبدالله جزایری، *تذکره شوشتر*، انتشارات کتابخانه صدر.

۱۳- این کتاب در بخش نسخه های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۳۲۱۰ نگهداری می شود.

۱۴- دنبلی، ص. ۱۶۶.

۱۵- عبدالحسین بن هدایت الله سپهر (لسان السلطنه)، *تاریخ بختیاری*، تهران: سازمان شاهنشاهی خدمات اجتماعی، ۱۳۵۵.

نموده است . روابط ایل زند و بختیاریها وچند سند در این مورد از جمله سند انتصاب ابدال خان به وکالت عراق عجم حائز اهمیت می باشد .

۴-۱- خاطرات، سفرنامه ها و تذکره ها:

۱-۴-۱- *روزنامه میرزا محمد کلانتر فارس*.[۱۶] میرزا محمد در زمان حکومت وکیل و جانشینانش، کلانتر شیراز بود .عموی مادرش میرزا محمد حسین شریفی صاحب اختیاری فارس را داشت و در جریان منازعات بختیاریها و زندیه، به زندیه پیوست .مشارالیه درست پیش از ورود کریم خان به شیراز در۱۱۶۸ هـ.ق./۱۷۵۴ م. در گذشت و میرزا محمد به جانشینی او انتخاب شد. او شاهد عینی بسیاری از وقایع فارس در جریان منازعه ایلاتی چون بختیاریها، قاجارها، زندها و افغانها برای تصرف این منطقه بود واز این رو تألیف او که شامل وقایع قسمتهای جنوبی ایران در سالهای ۹۹-۱۱۴۲هـ.ق./۸۵-۱۷۳۰م. می باشد در تاریخ قرن دوازدهم جایگاه ویژه ای دارد.

۲-۴-۱- سفرنامه کارستن نیبور.[۱۷] نیبور آخرین عضو باقیمانده هیأت علمی هلند بود که در سال۱۱۷۳ هـ.ق./ ۱۷۶۰م. به سرزمینهای عربی فرستاده شده بودند. او در ۱۱۸۶ هـ.ق./۱۷۶۵م. در طول مدتی که عملیات جنگی علیه میرمهنا ادامه داشت،از بنادر خلیج فارس و شیراز دیدن کرد و شرح مشاهدات خود را از شیراز به رشته تحریر در آورد. او نظر مساعدی نسبت به حکومت وکیل نداشت چنانکه می نویسد"بیشتر متشخصین با حکومت خانواده کرد مخالفند"[۱۸] و" به آسانی می توان فکر کرد که خانواده های قدیمی اصیلی که هنوز در ایران بسر می برند و همچنین بیشتر ایرانیانی که از تربیت خوبی برخوردارند با بی میلی به حکومت خانواده کرد بی سواد تن در می دهند".[۱۹] نیبور اطلاعات چندانی در مورد وضعیت ایلات دراین دوره ارائه نمی دهد،اما مؤلف در ضبط مشاهدات خود دقیق بوده است.

۱۶- میرزا محمد کلانتر، *روزنامه میرزا محمد کلانتر فارس*، به اهتمام عباس اقبال، تهران : کتابخانه طهوری و سنائی ، ۱۳۶۲ .

۱۷- کارستن نیبور، *سفرنامه نیبور*، ترجمه پرویزرجبی، انتشارات توکا، ۱۳۵۴.

۱۸- همان، ص. ۱۶۸.

۱۹- همان، ص. ۲۱۱.

مانند گزارش جالبی که از دیدارش با صادق خان زند در شیراز و سادگی مراسم دربار او و مقایسه آن با تشریفات دربار پاشای مصر و امام صنعا ارائه کرده است.[۲۰]

مؤلف در شرح وقایع تاریخی این دوره اشتباهات فراوانی مرتکب شده است. بطور مثال او می نویسد "شهرت کریم خان فقط به این خاطر بود که او مهدی خان نامی را که چندبار علیه نادرشاه شورش کرده بود بالاخره دستگیر کرده با چند صدنفر از یارانش به قتل رسانیده بود"![۲۱] در جای دیگر می نویسد کریم خان کوشید تا پنهانی نفرت مردم را از علی مردان خان افزایش دهد. او شایع کرد که علی مردان خان زمینهای شاه جوان را ویران می کند و بالاخره پس از چندی علی مردان خان به دستور کریم خان به دست محمدخان زند کشته شد.[۲۲]

۳-۴-۱- *تجربة الاحرار و تسلیة الابرار*، تألیف عبدالرزاق بیگ دنبلی.[۲۳] عبدالرزاق بیگ ده ساله در ۱۱۸۶ هـ.ق./۱۷۶۵م. به جای برادر ارشدش فضلعلی بیگ بعنوان گروگان روانه شیراز شد و به مدت چهارده سال در آن شهر روزگار گذرانید. این کتاب تذکره ای در شرح حال ادبا، شعرا، علما و معاریف قرن دوازدهم و سیزدهم بوده، شامل سه قسمت می باشد که قسمت سوم آن اختصاص به زندگینامه دنبلی و شرح مشاهدات او در شیراز دارد و برای دورهٔ مورد بحث حائز اهمیت است. این بخش پیوند نزدیکی با *تاریخ دودمان دنبلی* دارد که از روابط ایل زند و طایفه دنبلی اطلاعاتی بدست می دهد.

۴-۴-۱- *فوائد الصفویه*، تألیف ابوالحسن قزوینی.[۲۴] قزوینی این کتاب را به دستور پسر شخصی که مدعی بود پسر شاه طهماسب دوم می باشد و ملقب به سلطان حسین ثانی گردید، تحریر نمود. سلطان حسین مورد حمایت علی مردان خان

۲۰-همان، ص. ۶۶.

۲۱- همان، ص. ۲۰۰.

۲۲-همان، ص. ۲۰۱.

۲۳-عبدالرزاق بیگ دنبلی(مفتون)، *تجربة الاحرار و تسلیة الابرار*، به تصحیح و تحشیه حسن قاضی طباطبائی، ۲جلد، مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران، ۱۳۴۹.

۲۴- ابوالحسن قزوینی، *فوائد الصفویه*، تصحیح و مقدمه و حواشی مریم میراحمدی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۷.